

FARRUH BAFOYEV,

*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti doktoranti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

HAZRATI ALI HAQIDAGI JANGNOMALARNING TURKIYADA O'RGANILISHI VA UNDA ISMET CHETIN TADQIQOTINING AHAMIYATI

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy xalqlar og'zaki ijodida o'ziga xos o'rinda ega bo'lgan xalq qissalari, xususan, hazrati Ali haqidagi jangnomalar haqida so'z borgan. Mazkur jangnomalarning turk xalq og'zaki ijodidagi o'rni, o'rganilish masalalari yoritilgan. Xususan, mazkur yo'nalishda ish olib borgan turk olimi Ismet Chetin tadqiqotlariga e'tibor qaratilgan. Jumladan, olimning "Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Cenkmeleri" tadqiqotida jangnomalarning paydo bo'lishi, tarqalishi, o'rganilishi, qo'lyozmalari va toshbosma nusxalari borasida ilgari surilgan ilmiy mulohazalari tahlil etilgan.

Kalit so'z va so'z birikmalari: xalq qissalari, jangnoma janri, hazrati Ali jangnomalari, Ismat Chetin, turkumlilik, qo'lyozma, toshbosma, qahramon, tip.

Аннотация: В данной статье говорится о народных повестях, занимающих уникальное место в устном творчестве тюркских народов, в частности, джангнаме о Хазрате Али. Освещены роль этих джангнаме в турецком фольклоре и вопросы их изучения. В частности, уделяется внимание исследованиям турецкого учёного Исмета Четина, работавшего в этом направлении. В частности, в исследовании ученого на тему "Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Cenkmeleri" проанализированы высказанные научные мнения относительно появления, распространения, изучения, рукописей и литографических копий военных повестей.

Ключевые слова и фразы: народные повести, жанр джангнаме, джангнаме о Хазрате Али, Исмаат Четин, серия, рукопись, литография, герой, тип.

Annotation: This article talks about the folk stories that have a unique place in the oral creativity of the Turkic peoples, in particular, the war stories about Hazrat Ali. The role of these war stories in the Turkish folklore and the issues of study are highlighted. In particular, attention is paid to the researches of the Turkish scientist Ismet Cetin, who worked in this direction. In particular, the scholar's research on "Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Cenkmeleri" has analyzed the scientific opinions put forward regarding the appearance, distribution, study, manuscripts and lithographic copies of war stories.

Key words and phrases: folk stories, genre of war story, Hazrat Ali's war stories, Ismet Chetin, series, manuscript, lithograph, hero, type.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi turli shaxslarning faoliyati, qilgan qahramonliklari haqida so‘z yurituvchi hayot haqiqati va badiiy to‘qima o‘zaro uyg‘unlashib keladigan epik asarlar sanalgan xalq qissalari shakliy tuzilishi, syujet va kompozitsiyasi, badiiy va g‘oyaviy xususiyatlari bilan xalq nasrining boshqa janrlaridan ajralib turadi. Ular vujudga kelganidan buyon bir necha asrlar davomida kechalari qissaxonlar tomonidan kuylanib, kishilarga estetik zavq beribgina qolmay, xalqning o‘z tarixidan xabardor bo‘lishiga, qissalarda vasf etilgan tarixiy shaxslar – xalq ideallari bo‘lgan ajdodlaridan ibrat olishiga ham bir vosita bo‘lgan. Chunki ularda, asosan, xalq ozodligi, yurt farovonligi, din va e‘tiqod dahlsizligi yo‘lida jonbozlik ko‘rsatgan millat qahramonlarining hayoti, faoliyati qalamga olingan, vasf etilgan.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi xalq qissalarining paydo bo‘lishi, tarqalishi, asosan, islom dinining kirib kelishi bilan bog‘lanadi. Boisi ularning asosiy qismi islomning yoyilishiga xizmat qilgan sarkardalar, tarixiy shaxslar haqidadir. Ular folklorshunoslikda “xalq kitoblari”, “xalq qissalari”, “jangnomalar” nomlari bilan ham yuritiladi. Ammo ba’zi tadqiqotlarda mazkur atamalar sinonimiyani hosil qilmasligini ta’kidlashadi. Xususan, tadqiqotchi L.Azimova aynan ana shu XVII-XIX asrlarda yaratilgan tarixiy-jangnoma xarakteridagi asarlar “xalq kitoblari” atamasining tarkibiy qismi hisoblangan “qissa” janrida yozilgan bo‘lib, tadqiqotchilar ham shu terminni qo‘llaganliklarini ta’kidlaydi [Azimova, 2022:149]. Ya’ni “xalq qissalari” atamasi “xalq kitoblari” tushunchasiga aynan muqobil atama bo‘lmay, uning bir turinigina ifoda etishi ta’kidlanmoqda. Bizningcha, esa ular bir adabiy hodisaning ikki muqobil tushunchalari xolos. Boisi, ularni bir-biridan ajratuvchi aniq bir talablar, janriy o‘ziga xosliklar mavjud emas.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida mazkur asarlarning juda ko‘p namunalari mavjud bo‘lib, ular orasida payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning amakivachchalari va kuyovlari, xalifai roshidinning to‘rtinchisi Ali ibn Abu Tolib va ularning avlodlari haqida vujudga kelgan asarlar katta bir turkumni tashkil qiladi. Qissalar matnida hazrati Ali nomi bilan tilga olinadigan ushbu tarixiy shaxsning hayoti, ijodi, ko‘rgan-kechirganlari, islom dinining yoyilishi yo‘lidagi jasoratlari, yurish-turish va fe‘l-atvorlari haqida juda ko‘plab ilmiy, tarixiy va badiiy asarlar yaratilgan. Hazrati Alining islom olamida pahlavonligi, botirligi, mardligi va tadbirkorligi, jihodlarda va jang-u jadallarda qo‘lga kiritgan zafarlari alohida diqqatga molikdir [Хазрати Али ҳақидаги халқ қиссалари, 1992:3]. Ana shu voqeliklar hazrati Ali haqidagi xalq qissalarining vujudga kelishiga sabab bo‘lgan.

Izlanishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, mazkur tipdagi asarlar nafaqat o‘zbek xalq og‘zaki ijodida, balki umuman, turkiy xalqlar folklorida, bundan tashqari islom diniga e‘tiqod qiladigan boshqa xalqlar ijodida ham mavjud bo‘lib, ular asosan, adabiy aloqalar, adabiy ta’sir natijasida turli xalqlar ijodida paydo bo‘lgan, bizningcha.

Jumladan, qardosh turk xalq og‘zaki ijodida ham hazrati Ali haqidagi turkum asarlar bo‘lib, ular hikoyachilik, dostonchilik, maddohlik an‘analarida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan. Ularni tadqiq etgan olimlar o‘z tadqiqotlarida mazkur asarlarni mavzuiy va g‘oyaviy jihatdan turlicha tasniflashganini kuzatish mumkin. Masalan, turk olimi Fuad Ko‘prulu turk hikoyachiligi an‘anasida mavjud bo‘lgan hikoyalarni tasnif etar ekan, ularni uch guruhga bo‘ladi:

- a. Eski Turk an‘anasidan o‘tgan mavzular;
- b. Islom an‘anasidan o‘tgan diniy mavzular;
- c. Eron an‘anasidan o‘tgan mavzular.

Hazrati Ali janglari haqidagi asarlarni esa ikkinchi guruhga – Islom an‘anasidan o‘tgan diniy mavzular guruhiga kiritadi. Va ularni “adabiyotimizning(turk) ilk paydo bo‘lish davrlarida, ya’ni xalq adabiyoti bilan klassik adabiyotning hali bir-biridan qat’iy va aniq bir suratda ajralmagan davrlarida yuzaga kelgan asarlar” sifatida baholaydi [Çetin, 1997:31]. Pertev Naili Boratav ham hazrati Ali jangnomalarini arab adabiyotidan kelib chiqqan xalq hikoyalari sifatida baholaydi. Otto

Spies esa xalq kitoblari haqida soʻz yuritar ekan, toʻlaligicha nasr yoki nazmda boʻlgan asarlarining kelib chiqishini boshqa xalqlar ijodiga bogʻlasa, nasr va nazm qorishiq holda kelganlarinigina haqiqiy turkiy adabiyot namunalari sifatida baholaydi. Yana bir turk olimi Riza Gulogʻlu xalq kitoblari nomi ostida bosilgan xalq hikoyalarini tasnif etarkan, 1928-yildan keyin nashr etilgan manbalarni tadqiqot ishi uchun asos qilib oladi. Va ularni manbasiga koʻra, “Asli toshbosma boʻlganlar”, “Xalq ogʻzidan yozib olinganlar”, “Ijod etilganlar” kabi uch guruhga boʻladi. Hazrati Ali haqidagi asarlarni esa birinchi guruhga, yaʼni asli toshbosma boʻlgan manbalarga, mavzusiga koʻra esa “Jang kitoblari” guruhiga kiritadi [Çetin, 1997:32].

Koʻrinib turganidek, Otto Spies va Riza Gulogʻlu hazrati Ali jangnomalarini atama oʻlaroq “xalq kitoblari”, Ismet Chetin esa ularni “jangnomalar” deb ataydi. Turk olimasi Zeynep Koyunju bir necha olimlar fikriga tayanib, jangnomalarga shunday izoh beradi: “jang” soʻziga kitob, majmua, farmon, maktub maʼnolarida keladigan “noma”ning qoʻshilishidan hosil boʻlgan jangnomalar adabiy tur sifatida sheʼr yoki nasr shaklida yozilgan urush yoki qahramonlik hikoyalarini oʻz ichiga olgan va jangchilarning jangdagi holatlarini yorituvchi janrning nomidir. Gʻazavotnomalar esa ularga maʼnodosh sifatida keladi koʻp hollarda. Arab adabiyotida “megazi” sifatida ataladigan ushbu janr, mavzu faqat bir jang atrofida boʻlsa, “gʻazonoma” sifatida nomlanadi. Arab adabiyotida bu janrning eng mashhur namunasi Vakidiyning “*Kitabuʼl-megazi*”sidir. Ushbu janrning manbasi, asosi esa Muhammad (s.a.v.)ning gʻazolari haqidagi siyrat kitoblardir [Koyuncu, 2020:139]. Oʻz oʻrnida gazavotnomalar ham turli xususiyatlariga koʻra tasniflanadi. Masalan, bir shaxs atrofida yuzaga kelgan voqealar haqida soʻz borsa gʻazavotnoma, bir qalʼa, orol yoki shaharning qoʻlga kiritilishi haqida boʻlsa fathnoma, dushmaning yengilishi bilan yakunlangan urushlar zafarnoma, urushga ketishni ifoda etgan janrlarga safarnoma sifatida nomlanadi. Gʻazavotnomalarga mavzusi yaqin janrlar Donishmandnoma, Battolnoma, Selchuknoma, Hamzanoma, hazrati Ali janglari manoqibnoma shakliy guruhlariga ajratiladi [Koyuncu, 2020:139].

Turk folklorshunosligida jangnoma va gʻazavotnomalar doston atamasi bilan ham yuritiladi. Dostonlar katta hajmli qahramonlik sheʼrlari boʻlib, milliy, diniy yoki milliy va diniy qahramon atrofidagi voqealardan iborat boʻladi. Devan adabiyotining masnaviy shaklidagi asarlarini ham, turk-islom adabiyotida Qurʼoni Karimdan olingan qissalarni ham doston sifatida atalishini alohida taʼkidlab oʻtish mumkin [Koyuncu, 2020:133].

Janr oʻlaroq jangnomalar sifatida bilingan mazkur asarlar orasida hazrati Ali atrofida yuz bergan voqealardan hikoya qiluvchi qissalar alohida oʻrinni egallaydi. Mazkur tipdagi asarlar turk adabiyotiga XIII-XIV asrlardayoq tarjima, badiiy ijod va adabiy jarayonga singish yoʻllari bilan paydo boʻla boshlagan [Çetin, 1997:19]. Bu fikrlarni jangnomalarni tabdil qilib, tadqiq etib nashr etgan turk olimi Ismoil Toprak ham taʼkidlab oʻtadi. Olimning fikricha, dastlab ogʻzaki shaklda ijro etilgan, xattotlikning ommalashishi bilan yozma shaklga kelib, omma orasida oʻqilish maqsadi ila kitob holiga keltirilgan hazrati Ali jangnomalari boshqa asarlar, xususan, Dada Koʻrqut hikoyalari, “Goʻroʻgʻli” dostoni, “Tohir va Zuhro”, “Sayfulmulk”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” kabi XIII-XIV asrlarda qalamga olingan, XIX asrlarga kelib esa matbaaning keng yoyilishi natijasida bosma nashrlari yuzaga kelgan [Toprak, 2016]. Xalq qissalarining oʻzbek tadqiqotchilari esa mazkur asarlarni oʻzbek adabiyotida tarqalish davrini XVII asrga toʻgʻri kelishini tahmin qilishadi. Bunga aynan shu davrda fors-tojik tilidagi manbalarning turkiy tilga tarjima qilinishi va xattotlik sanʼatining rivojlanishini asos qilib keltirishadi. Shunday qilib, mazkur asarlarni ogʻzaki adabiyotning yozma shaklga koʻchirilgan bir turi sifatida qayd etish mumkin.

Oʻzbek folklorshunosligida xalq kitoblari haqida dastlab V.Jirmunskiy va H.Zarifov, keyinchalik M.Saidov, K.Imomov, T.Mirzayev kabi olimlarning tadqiqotlarida fikrlar bildirilgan. Keyinchalik X.Oqboʻtayev, R.Jumaniyozov kabi olimlar oʻzining xalq kitoblari tadqiqiga bagʻish-

langan ishlarida mazkur janrning paydo bo'lishi, tarqalishi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan bog'liq bir qator masalalarni tadqiq etishgan bo'lsa, L.Azimova esa o'zbek mumtoz adabiyotida islom tarixiga oid voqealarning badiiy ifodasiga bag'ishlangan tadqiqotida mazkur tipdagi xalq kitoblarining islom tarixini yoritishdagi ahamiyati haqida fikr bildirib o'tgan. Ammo folklorshunosligimizda tadqiqot obyektimiz bo'lgan hazrat Ali turkumidagi xalq qissalari monografik planda maxsus tadqiq etilmagan.

Turk folklorshunoslari tomonidan esa bu mavzuda yirik tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, Ismet Chetin, Sadulla Gulten, Osman Zahit Shener, Rugesh Demir, Nursel Uyaniker, Mashallah Kiziltash, Tug'che Erdal, Reyhan Go'kben Saluk kabi olimlar tadqiqotlarida hazrati Ali haqidagi jangnomalar va ular matning tekstologik tahliliga oid bir qator nazariy fikrlar bildirilgan. Ayniqsa, turk olimi Ismet Chetin tomonidan amalga oshirilgan yirik monografik tadqiqot o'zining ko'lami, yuksak saviyasi bilan alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotda, asosan, XIV asrda Anado'li muhitida yuzaga kelgan va qo'lyozma holida saqlangan hazrati Ali haqidagi jangnomalar obyekt sifatida olingan[Çetin, 1997:20]. Ishda dastlab hazrati Ali jangnomalarining turk adabiyotida, xususan, dostonchilik, hikoyachilik va maddohlik an'anasida tutgan o'rni haqida so'z yuritiladi. Bundan tashqari mazkur mavzuda olib borilgan tadqiqotlar (yettita monografiya va yigirma yettita maqola), hazrati Ali haqidagi jangnomalarining arab va lotin alifbosidagi matn(yigirma ikkita arab alifbosidagi va sakson to'rtta lotin alifbosida)lari asosida tadqiq etilib, barchasi haqida atroflicha ma'lumot beriladi.

Ishning asosiy qismi besh bobni o'z ichiga olib, birinchi bobda jangnomalarning variantlari va ularning mazmuniy mundariyasi bilan tanishtiriladi. Ikkinchi bob jangnomalar tasnifi va ularni kitobat qilgan mualliflarga bag'ishlansa, uchinchi bobda esa hazrati Ali jangnomalarining manbalari, shakl va uslubidagi o'ziga xosliklar haqida so'z yuritiladi. To'rtinchi bobda mazkur turkumdagi qissa qahramonlari tahlil etilsa, oxirgi bobda motivlar tadqiq etiladi.

Dastlabki, bobda turk dostonchilik an'anasida yuzaga kelgan dostonlar, ularning o'ziga xos jihatlari, islomdan oldingi va islomdan keyingi davrda paydo bo'lgan dostonlarning o'ziga xos jihatlari, mavzuiy va g'oyaviy farqlari turli manbalar asosida ochib berilgan. Masalan, islomgacha bo'lgan davrdagi xalq dostonlarida bosh qahramon - alp tipida bo'lib, u ekstravert, doimiy harakatda, adolat uchun kurashadigan, faol shaxs sifatida namoyon bo'lsa, islomdan keyingi davrda yuzaga kelgan dostonlarda bu tip o'z o'rnini g'oziyga almashtirganini kuzatish mumkin. G'oziy tipi esa alp tipidan farqli o'laroq dunyoni fath etish bilan birga zohirdan botinga, shakldan ma'no'ga urg'u qaratgan, yuksak ma'naviyatli shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Biz so'z yuritayotgan jangnomalardagi hazrati Ali ham ana shu ikkinchi tip, ya'ni g'oziy, valiy tipining bir namunasi sifatida bo'y ko'rsatadi. [Çetin, 1997:31].

Ko'rinib turganidek, tadqiqotning kirish qismi hazrati Ali jangnomalarining turk adabiyotida tutgan o'rni va ahamiyatini ko'rsatib berishda muhim debocha vazifasini o'tagan.

Tadqiqotning asosiy qismida Turkiyaning turli kutubxona fondlarida saqlanayotgan 20 ta qo'lyozma nusxalar, ularning inventar raqamlari, holati, xat turi, saqlanish holati, o'lchamlari, hajmi kabi ma'lumotlar berib o'tilgan. Masalan, "Kıssa-ı Hayber 'Alî Murtazâ" nomli qo'lyozma haqida so'z yuritilgan ekan, uning Anqara Milliy kutubxonasida 06 Mil. A.2886/2 inventar raqami bilan saqlanadigan majmuaning 125b-136b varaqlarida joylashgani, majmua 230x170-157x115 mm o'lchamda bo'lib, har bir varog'i 15 satrdan, jami 325 baytdan iborat ekanligi, harakatli nasx xatida qirmizi qalamda yozilgani kabi bir qancha ma'lumotlar berib o'tiladi. Bundan tashqari qo'lyozma muqovasida abru san'ati aks etgani, ushbu to'plamda Haybar jangi qissasidan tashqari "Kıssa-i Yusuf, "Kıssa-i Mikdâd ibn Esved" asarlari ham borligi haqida ham ma'lumotlar beriladi. Bu kabi detallar qo'lyozmalar haqida to'laqonli tasavvur uyg'otadi.

Birinchi bobning ikkinchi qismida birinchi faslda ma'lumotlari keltirilgan 20 ta qo'lyozmada-gi jangnomalar mazmuni qisqacha hikoya qilib beriladi.

Ikkinchi bobda esa hazrati Ali jangnomalarining yozilish davriga e'tibor qaratiladi, qolaversa, jangnomaga asos bo'lgan voqealarning tarixiy haqiqat yoki badiiy to'qimadan iborat ekanligi ochiqatlanadi va tasniflanadi. So'ng esa bu boradagi turli tadqiqotlarga murojaat etiladi.

Ushbu bobning ikkinchi faslida esa qo'lyozmalarda nomlari zikr etilgan besh nafar musanniflar: Tursun Faki, Maddoh Yusuf, Sayyid Iso, Kordechi Ali, Ma'qaazog'lu Hasan kabilari haqida ma'lumot beriladi. Masalan, musanniflardan biri Tursun Faki haqida so'z borar ekan, shunday ma'lumotlarni uchratamiz: "Osmanli davlatining qurilish davrida yashagan olim, shoir va davlat arbobidir. Shayx Edebalining kuyovi bo'lgan Tursun Faki shayxdan tafsir, hadis va fiqh darslarini olgan... "Ummon jangnomasi"ning muallifi sifatida tanilgan va jangnomada ismi kelgan Tursun Faki, ehtimol bu asarni arab yoki fors tilidan tarjima yoki ijodiy ta'sirlanish orqali turkchada qayta ijod etgan. Zero, bu haqida so'z ketganda davrning ilm va adabiyot tili bo'lgan arab va fors tili-ning ta'sirini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi" [Çetin, 1997:56]. Mazkur ma'lumotlar orqali jangnomalar ijod etilgan davr haqida ham ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

"Turk adabiyotida hazrati Ali jangnomalari" tadqiqotining uchinchi bobida mazkur asarlarning yuzaga kelishiga asos bo'lgan manbalar haqida so'z boradi. Unda olim jangnomada tilga olingan voqeliklar asosini tadqiqot va tarixiy asarlarni sinchiklab o'rganish, o'zaro qiyoslash orqali tahlil qiladi va xulosalar chiqaradi. Xususan, islom tarixini ishonchli manbalar asosida yoritgan Muhammad ibn Is'haq, Vahidiy, Ibn Hishom, Belazuri, Sibti ibn al-Javziy kabilarning asarlari, qolaversa, Fuad Ko'prulu, Munir Yurdatap, O'zdemir Nutku kabi olimlarning tadqiqotlaridan unumli foydalanadi. Ushbu bob davomida jangnomalar bilan tarixiy hodisalarning o'zaro aloqasi, bir-biri bilan bo'lgan munosabatlarining chegaralarini aniqlashga harakat qilinadi. Xususan, jangnomalarda tilga olingan Hunayn, Rum va Shom, Haybar, Salosil, Huzayl, Mikdad, Yaman, Muzalzil, Mukatil, Mukaffa kabi janglarning islom tarixidagi voqealar bilan aloqasi tahlil qilinib, muayyan xulosalarga kelinadi. Ishning keyingi o'rinlarida jangnomalar bilan diniy qissalar, manqabalar, afsona, ertaklarning o'zaro bog'liq jihatlari tadqiq qilinadi. Bundan tashqari jangnomalarning shakliy o'ziga xosliklari, qolaversa, she'riy unsurlar: vazn, radif, qofiya kabilari ham tahlilga tortiladi.

Folklorshunoslikda "bir qahramon va uning sulolasi, epik faoliyatiga bag'ishlangan yoki muayyan epik joylar bilan aloqaga ega bo'lgan dostonlar yoki qo'shiqlar silsilasi" ga turkum deb atalishini bilamiz [Рүзимбоев, 2007:41]. Folklorshunos Sh. Turdimov ushbu hodisani xalq dostonlari misolida izohlar ekan: "Ma'lum bir epik qahramon, uning avlodlari va safdoshlari hayotidan hikoya qiluvchi dostonlar silsilasi turkumni tashkil etish"ini ta'kidlaydi. Albatta, bir "turkumga kiruvchi dostonlar bir-birining izchil davomi bo'lmay, har biri alohida-alohida voqealar asosiga qurilishi ham mumkin" [Турдимов Ш., 2023:185]. Biz so'z yuritayotgan hazrati Ali haqidagi asarlar ham o'ziga xos bir turkumni tashkil qiladi. Unda, asosan, hazrati Ali, o'g'illari imom Hasan, imom Husayn, imom Muhammad Hanifa, kelini Zufunun, Zayn ul-arab kabi qahramonlar bilan bog'liq sarguzashtlar haqida hikoya qilinadi. Ammo ularning barchasida hazrati Ali obrazi yetakchilik qiladi. Qissalarda turkumlikka xos bo'lgan epik makon va zamon hamda epik qahramonlar umumiyliigi mavjud. Masalan, epik makon sifatida, asosan, islom dini nozil bo'lgan joy (Madina va Makka shaharlari hamda boshqa qal'a, qo'rg'onlar) hamda qahramonlar sifatida Muhammad alayhissallom, hazrati Ali, uning o'g'illari, bundan tashqari Sa'd Vaqqos, Bilol ibn Raboh, Solmon Forsiy, Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Xattob kabi juda ko'plab sahobalar va boshqa to'qima obrazlar nomlari tilgan olinadi. Bosh qahramonga yondosh obrazlar sifatida uning oti Duldul, otboqari Bobo Qanbar hamda qilichi Zulfiqor nomi tez-tez tilga olinadiki, bu holat dostonlardagi alplik tizimini esga soladi. Olim Ismet Chetin ana shu nutqai nazardan kelib chiqib, tadqiqotning

to'rtinchi bobida hazrati Ali jangnomalarida uchraydigan qahramonlarni o'zaro guruhlariga ajratib, tahlil qiladi. Birinchi guruhga asarlardagi erkak tiplar kiritiladi. Ular o'z o'rnida musulmon tiplar(hazrati Muhammad, hazrati Ali, Ammor, Bilol, Abu Sufyon, Jafar kabi jami 78 nafar qahramon), janglar orqali musulmon bo'lgan tiplar(Amr, Anqa Shoh, Malik Zangi, Molik Ajdar kabi jami 25 nafar), musulmon bo'lmagan tiplar(Oq Shoh, Hazran, Fil Zangi, Zumar Otashparast kabi 72 nafar tip) kabi guruhlariga ajratiladi.

Ikkinchi katta guruhga jangnomalarda nomi tilga olingan ayol tiplar kiritiladi. Ular ham o'z navbatida islomiy tiplar(Xatija r.a., Oisha r.a., Fotima r.a. kabi 5 nafar ayol), keyinroq musulmon bo'lgan tiplar(Guliston Bonu, Mariyya kabi sakkiz nafar ayol) va musulmon bo'lmagan tiplar(Najiyva va Zumar Otashparastning onasi)ga ajratiladi. Tahlil jarayonida mazkur qahramonlarning har biri haqida alohida to'xtalib, ma'lumotlar beriladi va jangnomalarda ular ismi uchragan o'rinlardan misollar keltirilib, izohlanadi.

Tadqiqotning beshinchi bobida hazrati Ali jangnomalarida uchraydigan motivlar tahlil qilindi. Xususan, diniy motivlar, manqabaviy motivlar, afsonaviy motivlar, hayvon motivlari kabilar birma-bir sanalib, ularning asar g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini ochib berishdagi ahamiyati tahlil etiladi. Masalan, jangnomalardagi tush motivi haqida so'z borar ekan, u asarda ikkita vazifa bajariishi haqida ma'lumot beriladi: birinchisi, biror voqelikdan karomat qilish, ikkinchisi mo'zija sifatida[Çetin, 1997:56]. Bu kabi tasniflar ishning qiymatini yanada oshirib, jangnomalar badiiyatini yanada chuqurroq tushunishga yordam bergan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, yetuk olim Ismet Chetin tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot turk folklorida, adabiyotida uchraydigan hazrati Ali jangnomalarini bir joyda jamlagan, ularning turkiy adabiyotda paydo bo'lish va tarqalish zamoni hamda geografiyasi, janriy xususiyatlari, shakliy va uslubiy o'ziga xosliklari, obrazlar tizimi, syujet va motivlari kabi badiiy unsurlarni chuqur tahlil va tadqiq etgan asar sifatida ahamiyatlidir. Qolaversa, ishda mazkur mavzuda o'ziga cha amalga oshirilgan tadqiqotlar bir joyda jamlanganligi asarning ahamiyatini yanada oshirgan. Bu orqali tadqiqot kelgusida ushbu mavzuning o'rganilishi kerak bo'lgan boshqa jihatlarini tadqiq qilishda izlanuvchilar uchun mayoq vazifasini o'tashi tayin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Азимова Л. (2022). *Ўзбек мумтоз адабиётида ислом тарихига оид воқеаларнинг бадий ифодаси (XVII-XIX асрлар)*. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)...дисс. – Тошкент.
2. İsmet Çetin. *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Cenknemeleri*. –Ankara 1997.
3. Hz. Ali cenkleri. (2017). Hazırlayan: N.Ahmet Özalp. – İstanbul.
4. Ҳазрати Али ҳақидаги қиссалар / Наир. Тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: С.Рафиддинов. (1992). – Т.: Ёзувчи.
5. Жуманиёзов Р. (1993). *Ҳалқ ижоди – ҳақ ижоди*. – Тошкент: Ўзбекистон.
6. Рўзимбоев С. Рўзметов Ҳ. (2007). *Фольклор атамалари қисқача луғати*. – Урганч, – Б.41
7. Турдимов Ш. (2023). *Ўзбек мифологияси ва фольклори*. –Тошкент: ILM VA FAN.
8. Zeynep Koyuncu. (2020). *Edebo Tърlerden Cenk-nâme/Gazavat-nâme karşılaştırmasi ve Muhammed Hanefî-Tabut Cengi'nin yeni bir nъshasi*. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* /21. – 133 s.